«la bataille amère à la gueule géante»,

մեծցնելով իրենց կողմէ յունարէն στόμα բառը «baratro»ով եւ «gueule»ով, եւ μέγα-ն ալ «immane»ով եւ «géante»ով:

Այս բոլոր յաւելումներով եւ գունաւորումներով հանդերձ՝ անոնք անփոփոխ պահած են խնդրի առարկայ բառը πευκεδανός, վերածելով զայն պարզապէս «դառն» թարգմանութեամբ, հակառակ Ղազիկեանի չանարդագուրդին, որ տրուած պատկերին գուցէ աւելի յարմար կու գար, թէեւ հեռանալով բնագրէն:

(Շար. 3) Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ԻՆՏՐԱՑԻ «ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ»Ը

Ինտրա մեր նոր Գրականութեան անտեսուած բանաստեղծներէն է: Իր «Ներաշխարհ»ը նկատուեցաւ մռայլ՝ իր արտայայտութեան ձեւով, ու քառս մը իր պարունակութեամբ: Կը խորհիմ թէ Ինտրայի եսը ունի իւրայատուկ լոյս մը, որ այդ քառսին կ'ընծայէ պայծառութիւն եւ ինքնուրոյն գեղեցկութիւն մը, թէեւ մեր աչքերուն երեւնայ անսովոր զգացողութեամբ պարուրուած: Երբ այսօր, շատ տարիներ յետոյ, կրկին ձեռքս կ'առնեմ այդ հատորիկը, պիտի ըսեմ թէ բանաստեղծական խորունկ երկինք մը կը պարզուի իմ ընթերցողի աչքերուս, խորհուրդի երկինք մը, քանի որ «Ներաշխարհ»ը ինքնիր մէջ խորհուրդ մըն է, ու այդ երկինքի դողդոջուն աստղերը, թէեւ ստուերներու շղարշներով քողազդած՝ ունին իրենց յատուկ հրափայլ ցոլացումը, ու ասոր հետ նաեւ տեսակ մը գաղափարականութիւն եւ մարդկայնութիւն, բանաստեղծէն փոխանցուած:

Ինտրա պէտք ունի սիրուելու, ինչպէս կը գրէ Ֆանօքուքեան վերջաւորութեան: Իր սրտի յոյզերը եւ բաղձանքները, իր առանձնակ վերջաւորութեան: Իր սրտի յոյզերը եւ բաղձանքները, իր առանձնակ վշտակրութիւնը եւ իր սիրոյ ծարաւը մղեցին զինքը իր «Ներաշխարհ»ին, անոր մէջ սուզուելու եւ թափառելու համար, եւ գուցէ ճաշակելու կեանքի հրայրքը, անուրջներու խայտանքը, բնութեան իրերու հմայքը ու իր զգայնութեան տարփանքը, որպէսզի կարենար յանդիլ տեսակ մը անեղրութեան եւ ոգեղինութեան: Դժուար է ըսել թէ ամէն ինչ պատրանք եղած ըլլայ. սէրը մարդն է, սէրը բնութիւնն է, որ այլազան կերպարանքներով կը ներկայանայ անձին՝ ասոր գոյութեան ընթացքին: Բանաստեղծը բնազդօրէն կը փարի անոր՝ լիանալու համար, ու կը կարծէ թէ այդ ճամբով պիտի ծնանի իր մէջ «մահուան պէս իրականացնող բաղձանքը»: «Ներաշխարհ»ը եղաւ սիրոյ այս աննիւթ աշխարհը, անոր մթնոլորտը՝ իրականացնելու համար իր բաղձանքը, երեւակայութեամբ, զգացումներու յորդութեամբ, երազանքներով. իրերու եւ դէպքերու վերստեղծումով կառուցուած աշխարհ մը, իրական եւ անիրական, անրջային եւ բանաւոր, զգայնութեանց եւ ապրումներու աշխարհ մը, որ բանաստեղծութիւնն է, եւ ինքը ջանաց դնել անոր մէջ իր սրտի թրթռացումը, իր մտածողութեան լոյսը եւ իր տաղանդին հրկիզումը:

© National Library of Armenia

«Ներաշխարհ»ը այդ տարիներու մեր Գրականութեան նշանակալից գործերէն է եւ կու տայ մեղի հեղինակին Եսը կենդանագրող պատկերացում մը, ներկայացնելով անոր մտքին, հոգեկան վիճակներուն, զգացողութեանց եւ սրտի բոցավառումին, ինչպէս նաեւ երեւակայութեան ծնունդ երազանքներուն եւ տեսիլներուն հանրանըկարը, ուր ասոնց կ՚ընկերեն կեանքի դէպքեր եւ բնութեան տեսարաններ, բանաստեղծին նկատելու եւ պատկերացնելու յատուկ կերպով մը, այսինքն նկատելով այդ բոլորը տեսանկիւնէ մը, որ նիւթականէն աւելի հոգեկան է, որով դատելու եղանակն ալ կը հետեւի այդ տեսակէտին: Գիրքը գրուած է աւելի զգացական վիճակի մէջ ու տաք երեւակայութեան մը ներդործութեամբ, բայց գլխաւորապէս մղուած գեղեցիկի հմայքէն, աննկատ թողլով իր գրական անփորձութիւնը եւ իմացական տեսութիւններու չափաւորութիւնը: Այս նըկատումով հեղինակը կատարած է արդէն դատաստան մը հատորին Ծանօթութեան մէջ, ուր կ՚ըսէ գրքի թերի մասերուն համար. «Այդ թերութիւնքն՝ ըլլան լեզուական յանդգնութիւններ, անտեղի ու կանոնաղանց բացատրութեանց խրթնութիւններ, տպաւորութեանց չափազանցութիւնք, իմաստասիրական անորոշութիւններ եւայլն, կարելի է զանոնք բղխեցնել այն պարագայէն, որ հեղինակը իր ներքին վիճակներուն սաստկութենէն հարկադրուած է հաւատարիմ մնալ անոնց, եւ ոչ միայն անոնց ինքնութիւնը արտայայտել, այլ նաեւ անոնց գոյացման, երեւման ձեւը. թէ պարզապէս քիչ մը չփացուցած է այդ վիճակները, ինչ որ եթէ խորհիլ կու տայ գրողին անկեղծութեանը՝ բայց կ՚ենթադրէ նաեւ անկեղծութեան յատկութիւնները խաթարող անհամբերութիւն մը, եւ մանաւանդ եսականութիւն մը, որ անկեղծութիւնը անհանդուրժելի կ՚ընէ»: Այս եսականութիւնը, այսինքն ամէն կերպով ինքնատիպ ըլլալու մարմաջը եւ ճիգը, մղած է զինքը արտայայտման այնպիսի ձեւերու, որ դեղեցիկին այնքան չեն պատշաճիր: Հաւանօրէն այդ տարիներու գրական շարժումները առաջնորդող մտայնութիւնը ազդած է իր գրական ճաշակին կազմաւորումին: Անշուշտ պէտք չէ մոռնալ նաեւ իր խառնուածքին ու մտքի կազմին կատարած մեծ դերը. շատ բան նկատուած ու ներկայացուած է զգացողութեանց, զգացումներու ու երեւակայութեան ճամբով տեսնուած ձեւերու ազդեցութեամբ. յաճախ փոխանակ ուղղակի տեսնելու իրերը, կը պատկերացնէ զանոնք իր երեւակայութեան լուսարձակումով: Գուցէ Ինտրայի համար ալ կարելի է ըսել, թէ իր ալեկոծեալ կեանքէն բան մը ազատելու համար, դիմած է արուեստին:

Կը համարիմ թէ Ինտրա չափով մը ծանօթ եղած ըլլայ այդ տարիներու Արեւմուտքի մէջ երեւցած գրական շարժումներուն եւ դըպրոցներուն: Կ. Պոլիս անջատուած չէր Եւրոպայէն, ու մեր գրող-

ները կը հետեւէին Արեւմուտքի մէջ ծնունդ առած եւ իրարու յաջորդող գրական դպրոցներուն: Ժամանակի ազգային թերթերու եւ հանդէսներու մէջ կը գտնենք անոնց արձագանգը: Սակայն ինքը բուն գրական դպրոցի մը չի պատկանիր, որքան որ իր գրելու արուեստը, գրական նիւթը նկատելու իր եղական կեցուածքը ցոյց կու տան առընչութիւն մը վիպականին, բայց մասնաւորապէս խորհրդաւոր եւ անկապաշտ դպրոցներու տեսակէտներուն հետ: Ապահովապէս ծանօթ է եւրոպական բազմաթիւ հեղինակներու, բացի յոյն եւ հռոմէական գրողներէն: Ծանօթ է նաեւ 1800ի շրջանին տիրող քմահաճ սիրական գաղափարներուն եւ տեսութեանց ու կը յիշատակէ անուններ «Ներաշխարհ»ի մէջ: Սակայն ինքը այդ հատորին մէջ ամէնէն աւելի իր Եսն է որ կը ցուցադրէ. իր մէջ ամէն ինչ ինքնածին է ու իր մէջ ձեւաւորուած, ներշնչուելով հանդերձ կատարած ընթերցումներէն. իրեն համար կազմած է մտայնութիւն մը եւ գաղափարներ:

Ինտրա ինքնուրոյն խառնուածք մ՚ունի, դերզգայուն, ջղագրգիռ, դիւրայոյզ եւ դիւրատիպ. հակող յոռետեսութեան, թէեւ լաւատեսութիւնը պիտի նախընտրէր. օժտուած է դիւրաւառ երեւակայութիւնը պիտի նախընտրէր. օժտուած է դիւրաւառ երեւակայութիւնը պիտի նախընտրէր. օժտուած է դիւրաւառ երեւակայութեամբ պատկերացնելու զօրաւոր կարողութեամբ, բայց իրեն չի թեամբ պատկերացնելու զօրաւոր կարողութեամբ, բայց իրեն չի թեամբ պատկերացնելու զօրաւոր կարողութեամբ, բայց իրեն չի պակսիր նաեւ քնարական շունչը ու դերազանց զգայնութիւն մը, միաժամանակ յստակ կը տեսնէ գոյներու երանգաւորումը եւ իրերու շարժումները: Պատանեկութեան մասին լրիւ տեղեկութիւն չունինք. աշակերտած է Ռեթէոս Պէրպէրեանի ու իր գիրքը նուիրած է անոր, ինչ որ ցոյց կու տայ յարգալից եւ մտերիմ ընտանութիւն մը. բայց ապահով իր ուսուցիչէն չէ ընդունած բանաստեղծութեան ձիրքը եւ ոչ ալ արտայայտելու իր եղական ձեւը: Երազկոտ մըն է, մելամաղձոտ, ինքնիր մէջ ամփոփուած, մեկուսացած իր տեսութիւններուն, տեսիլներուն եւ յոյզերուն հետ, ինչպէս նաեւ իր երազանքներուն. հոգեկան արդաւանդ՝ բայց նաեւ անհանդարտ ու խորհրդածող վիճակ մը, իր չիրականացած ակնկալութիւններով ու մտածման տարտամութիւններով:

Դիւրին է տեսնել Ինտրայի մէջ խորհրդապաշտ բանաստեղծի մը տրամադրութիւնը՝ միացած Անկապաշտ դպրոցի զգայնիկ շունչին, որով կը նկատուի իր մէջ զգայասիրութիւն մըն ալ, թէեւ թաքուն կերպով արտայայտուած, վախկոտ ըսուելու աստիճան: Մարդուս մէջ միշտ առկայ է ձգտումը բնական աշխարհի նիւթէն անդին տեսնելու գաղափարական աշխարհ մը ու փնտռել այս աշխարհին խորհուրդը. նմանապէս կեանքին մէջ կը գտնենք նաեւ ծաղկումը երազին, ու տրամադրութիւնը դիմելու եւ յարելու խորհրդաւոր իրականութեան մը: Ինտրա իր կեանքի ընթացքին տարուեցաւ այս գաղափարէն ու փնտռողը եղաւ խորհուրդին: Սրելով իր ներքին նայուածքը

© National Library of Armenia

քը, ուզեց տեսնել իր անձին մէջ եւ բնութեան կեանքին մէջ ու զինքը շրջապատող առարկաներու մէջ այդ խորհուրդը, իբր անոնց էութիւնը կազմող տարր՝ արտաքնութենէն անդին: Գաղտնի եւ անտեսանելի իրականութիւն մը, որ սակայն կարծես իրերու հոգին կազմողն է:

Անշուշտ դիւրին չէ արտայայտել իրերու մէջ ծածկուած խորհուրդը. մեր միտքը կը տեսնէ ամէն ինչ ու կ՚ըմբռնէ զգալի ձեւերով, ու երբ կարենայ հասնիլ իրերու խորհուրդին, նորէն պարտաւոր է անոր ընծայել մարմին եւ զգալի կերպարանք՝ ուրիշներուն ներկայացնելու համար ու դիմել փոխաբերութեանց, պատկերոտ ձեւերու, նկարչական միջոցներու եւ կամ երաժշտականութեան: Ինտրա արդէն օժտուած է նկարչական զգացողութեամբ, իրերու եւ առարկաներու շարժում ու գործողութիւն պարգեւելու կարողութեամբ: Իր մտքին առջեւ բնութեան տեսարանները կը պատկերանան իրենց ուռճացեալ առուղութեամբ եւ դեղաղէշ շպարով ու ցոլքով, մինչ իրեր, առարկաներ ու կարասիներ, կորսնցնելով իրենց թանձրութիւնը եւ ծանրութիւնը, կ՚անօսրանան ու կը թեթեւնան՝ թեւածելով օդին մէջ: Անշուշտ Ինտրայի այս արուեստակութիւնները կարելի չէ նկատել իբր խորհրդապաշտ դպրոցէ առնուած միջոցներ. այդ դպրոցը՝ իր հիմնական սկզբունքները ունենալով հանդերձ, այլազան դիմակներ ստացած է նոյնիսկ իր գլխաւոր ներկայացուցիչներէն՝ Պոտլերէ, Մալարմէէ, Ռեմպոյէ. ուրիշներ նախադասութիւն տուին երաժշտականութեան: Փօլ Վալերիի համաձայն խորհրդապաշտ դպրոցը կը պահանջէ «բաղակցութիւնը միտքին եւ հոգւոյն, խառնուրդը վսեմին, ջերմութեան եւ դառնութեան. անհրաժեշտ է զգալ սրբազան սարսուռ մը տիեզերքի խորհուրդին առջեւ, հետազօտել ենթագիտակցութիւնը ու երազներու լաբիւրինդոսը»: Ինտրայի ծանօթ է այս ճշմարտութիւնը, բայց ինքը կը շարժի ու կը գործէ մղուած իր բնազդէն, ու ապահովապէս չէ կարդացած Վալերին, «Ներաշխարհ»ը գրելէ առաջ: «Ներաշխարհ»ի մէջ իրերը կեանքով օժտուած են՝ իբր գործօն էակներ ըլլային, եւ կը շրջին, կը շարժին, կը խօսին, ու բանաստեղծին երեւակայութիւնը ասոնցմով կը զուարթանայ: Միաժամանակ չ՚անտեսեր իր ներքին զգացական աշխարհը. զգացողութիւններ, անորոշ տեսիլներ, այերային ոգրուականներ, անցեալի յուշքեր, անուրջներ, «Ներաշխարհ»ի մէջ ուրիշ ներաշխարհ մը կը կազմեն, ուր բանաստեղծին խառնուածքը ու ներշնչող ոգին իրենց զօրութիւնը եւ քմայքը կը յայտնաբերեն:

Ներաշխարհին զուգահեռ միշտ ներկայ է արտաշխարհը, ու ասոր նկարագրականը լեցուցած է հատորին բազմաթիւ էջերը: Բնութիւնը, արտաքին բոլոր իրերը՝ սկսեալ փոքրներէն ու չնչիններէն, իրաւունք ստացած են մտնելու «Ներաշխարհ»ի մէջ իրենց մասնաւորումներով. նմանապէս ուղեգրական պատկերացումներ, ոչ թէ իբր

յաւելեալ նիւթ, այլ իր անձին ու կեանքին հաղորդակից իրականութիւն, եւ ինքը ընծայած է անոնց ոչ միայն կեանք եւ անձնականութիւն, այլ նաեւ դոյն, շարժում, սիրելիութիւն: Այսպէս անոնք պարզ նկարագրական էջեր չեն, որովհետեւ բանաստեղծը՝ յետ պատկերացնելու անոնց ըլլալու ձեւերը ու այլազան շարժումները եւ կերպարանքները, կը թափանցէ անոնց էութեան մէջ, կ՚ունկնդրէ անոնց ձայնը, եւ դլխաւորապէս կը ձգտի վերհանել անոնց էութենէն ցայտող խորհուրդի լուսանիւթը, որ ծածկուած է այդ երեւոյթներուն ներքեւ: Հետեւաբար արտաշխարհ մը ընտանի իրեն, հաղորդակից իր հոգեկան վիճակներուն. այսպէս ներաշխարհ ու արտաշխարհ կը զուգորդուին Ինտրայի նկարագրականին ու հոգւոյն մէջ, կազմելով միութիւն մը, ու փոխադարձ ազդելով իրարու վրայ: Երկու աշխարհութիւն մը, ու փոխադարձ ազդելով իրարու վրայ: Երկու աշխարհներու այս սերտ հաղորդակցութիւնը ցոյց կու տայ թէ հեղինակին մէջ՝ հակառակ արտայայտութեան տարբեր կերպերու, անվթար կը մնայ իր խառնուածքը եւ ոգին, յայտնելով հոգեկան առկայ միութիւնը բանաստեղծին եւ իրերու բնութեան մէջ:

Իրերու եւ տեսարաններու այս պատկերացումը դոյներով, լոյսի խաղերով եւ ստուերներով, չքեղ պաստառի մը երեւոյթն ունի, ճարխաղերով եւ ստուերներով, չքեղ պաստառի մը երեւոյթն ունի, ճարտարօրէն նկարուած: Սակայն Ինտրա ասով չի գոհանար, եւ առաջնորդուած՝ խորհրդապաշտ զգացումէ, կը ճգնի թափանցել իրերու խորը, եւ կամ վերանալ ու բարձրանալ նիւթէն անդին ու տեսնել անտեսանելին, կերպով մը հասնիլ տիեզերական կեանքի խորհուրդի գաղտնիքին, որով աստղազարդ երկինքը, անեղծ ծովը, փոթորկող հովը, ծաղկազարդ դաշտերը եւ ամայութեանց լռութիւնը թորկող հովը, ծաղկազարդ դաշտերը եւ ամայութեանց լռութիւնը առիթ կ՚ըլլան հեղինակին, առանց զգալի դեղեցկութիւնը անտեսելու, վերանալ ու հասնիլ անստեղծ գեղեցկութեան: Ունի նաեւ դիտելու, վերանալ ու հասնիլ անստեղծ գեղեցկութեան: Ունի նաեւ դիտելու տեսնելու մասնաւորումները, ինչպէս նաեւ ասոնցմէ անցնիլ ընդհանուրին՝ հասնելու համար միութեան, առաջնորդուած արուեստի տեսակէտներէ. այսպէս իր մէջ միտք եւ զգայնութիւն, երեւակայութիւն եւ վերացում հաւասար զօրութեամբ կը գործեն: Տիեզերքը նկատած ժամանակ կը գտնէ ինքզինքը Անհունին իրականութեան առջեւ ու կ՚ախորժի յանձնուիլ իմաստասիրական մտածողութեան եւ խորհրդածութեանց: Բազմաթիւ էջեր կան, որոնց մէջ իր այս անդրադարձումները կը չօշափեն նաեւ ընկերաբանական հարցեր. բայց առաւելապէս բնազանցական եւ կրօնական խնդիրներ ու անդենականին վերաբերեալ հարցեր, ազդուած Վոլթերի, Ռուսսոյի, Գոնտորսէի եւ ուրիշներու գրութեանց ընթերցումէն: Այս հարցերը ներկայացուած են տարտամօրէն եւ անորոշ ձեւով, առանց գիտական բնոյթ մ՚ունենալու, ու աւելի ցոյց կու տան քերթողին մէջ պարզ տպաւորութիւններ ըլլալ եւ մտքի թափառումներ, եւ կամ ե-

© National Library of Armenia

բեւակայեալ հայեցողութիւն մը։ Ինտրայի մէջ՝ իր բացատրութիւններէն հետեւցնելով, կը զգացուի երկիւղած հաւատացեալի մը զգացումները, մանկութեան տարիներէն իր մէջ ստեղծուած, իբր հոգեւոր հարստութիւն ու առհաւական ժառանգութիւն։ Ընթերցումներու միջոցաւ իմաստասիրական նոր տեսութիւններ կը ներկայանան իր մտքին, որ կը հետաքրքրուի ամէն բանով, ու անոնցմէ կրած տպաւորութիւնները կ՚ալեկոծեն իր հաւատացողի ըմբռնումները եւ զգացումները։ «Ներաշխարհ»ի մէջ քիչ չեն այդ էջերը, որոնց մէջ կը գտնենք արձագանգը ներքին այս ալեկոծ վիճակներուն։

Այս պայմաններուն մէջ լաւագոյն էր իրեն համար մտնել ինքնիր մէջ ու հետազօտել իր ենթագիտակցութեան խորքը, քննարկել իր խառնուածքի գաղտնի մնացած բնազդային մղումները եւ յոյզերը, իր յարումները եւ փափաքները, ներքին ձայներու եւ խօսքերու արձագանգները, առօրեայ կեանքի հանդէպ իր անզօր հակազդեցութիւնը, իր սիրոյն փթթումը, որոնք պատանեկութեան շրջանին ինքնաբուխ եւ յորդ կ՚ընձիւղին։ «Հովին հզօր իրականութիւնը կը թափանցէ խոհալքը, ուր անցած կեանքի մը անթեղուած դրուագները կ՚արթննան, մտքի մէջ յուշքեր կ՚արծարծին հովէն, որուն շշունջները լեցուն են սարսռագին անցեալով» (32)։ Ասոնք իր բառերն են. միշտ ալ սարսուռը, վիշտը, գուցէ նրբացած ու փափկացած, բայց նոյնքան զօրաւոր ազդեցութեամբ, կ՚ընկերէ բանաստեղծին զգացողութեանց եւ յուշքերուն, ընծայելով անոնց տխրութեան մարդկային երանգ մը։ Այս ցաւագին վիճակը կազմուելուն պատճառ եղած են իր կեանքի տխուր պայմաններն ալ ու կրած նեղութիւնները. կեանք մը առանց խաղաղութեան եւ սրտի ուրախութեան։ Բացի մօրը եւ հօրը մահերուն պատճառած վիշտէն, ժամանակ մը ապրած է հեռու ծնընդավայրէն՝ Սեւ ծովի ափին մօտ խեղճ գիւղակի մը մէջ, աղքատ եւ մենաւոր ուսուցիչի անմխիթար կեանքը, որ շատ տառապեցուցած է զինքը. հոգեկան աննպաստ պայմաններ ալ կրնան ներգործած ըլլալ իր ջղայնօրէն տակաւ եւ դիւրայոյզ նկարագրին վրայ, եւ խոցոտող վիշտ մը ծանրօրէն ճնշած է իր սիրտը։ Միւս կողմէ ինքը գիտակից է իր բանաստեղծական տաղանդով օժտուած ըլլալուն, եւ բուռն էր փափաքը ազատօրէն նուիրուելու արուեստագէտի իր աշխատանքին. բայց նիւթական պայմանները դիւրութիւն չէին ընծայեր իրականացնելու իր գաղափարականը, եւ գուցէ ասիկա տեսականօրէն ամենամեծ կսկիծն էր, որ կը վշտացնէր իր գորովով զեղուն սիրտը։ Ասով հանդերձ չ՚ատեր կեանքը, անսահման սիրով կը փարի անոր։ Պատանեկութեան տարիներու իղձերն ու երազանքները սովորաբար չեն չքանար. հուսկ տարիներ յետոյ, գուցէ տարբեր ուղիներով յանկարծ կը զարթնուն՝ ձգտելով իրականացման։

Ինտրայի համար պարտաւոր ենք ըսել թէ իր բանաստեղծութիւնը համակուած է վշտակրութեան զգացումով ու միացած խորհրդապաշտ տրամադրութեան։ Սիրտ մը, որ գրեթէ միշտ անձին խեղճութեան գաղափարով եւ սրտի պարապութեան ունայնութեամբ կ՚ապրի. «Ընդհանուր վիշտ մը կը զգամ, ամէն բանի վիշտը» (68)։ «Սփոփիչ բան մը չկայ. տխուր, զարմանալի, անազորոյն պարապութիւն մը...։ Ոչ մէկ ցնորք, ոչ մէկ երդ։ Եւ ինքզինքս զգուելի կերպով թշուառ կը զգամ» (63, 64)։ Այս զգացումներէն մղուած յանձնուեցաւ ներքին առանձնութեան՝ աւելի մեկուսացած ապրելով. սակայն առանձնութիւն մը «ինքնեզ, առաքինի ու բեղուն» (54)։ «Միջավայրին համակերպութիւնը, որ անոր հաստատութիւնն է՝ ուրացում մ՚է... անձին բուն արժէքին, առաջին մանկութեան մէջ ծրագրուած ապագայ մարդուն... Եսին բոլոր ազատ ու բարերար կարելիութեանց» (53)։

Առանձնութիւն չի նշանակեր հոգեկան պարապութիւն. մանկութեան յուշքերը սիրելի եղած են իրեն, ու միայնութեան պահերուն ապրած է անոնցմով։ Այս յուշքերը բազմաթիւ էին՝ ուրախալի կամ տխրառիթ. բայց գլխաւորապէս երկու հատ՝ Սեւ ծովի բնանկարէն ծագածը ու Իրենա օրիորդինը, աւելի սեւեռուն տոգորուած են բանաստեղծին յիշողութեան մէջ, ու միշտ ապրած է անոնց ոգեկոչումով։ Երկու յուշքերն ալ կը բղխին մարդկային հոգւոյ երկու արմատական ձգտումներէ. ձգտում Անսահմանին, որու պատկերացումն էր Սեւ ծովի անեզրութիւնը, եւ զգացումը սիրոյ, խորհրդանշուած կնոջ դէմքով։ Երկու ընդհանրական եւ բուռն ձգտումներ, տիրող Ինտրայի ամբողջ էութեան վրայ։

Սեւ ծովը իր անեզր տարածականութեամբ, իր «խորտակող ալիքներուն զահավէժ ժանեակներով ողողուն», եւ ինչպէս կը գրէ «եղած է մանկութեանս անթառամ անուրջը. բանաստեղծի մանկութեան անուրջի անճառ մեծութեամբը» (29). ու կ՚աւելցնէ «Մանկութեան իրագործուած երազին ցնորական վերիտէացումը... որ անընդլայպէս տոգորուեր էր նորօտար զգայութեամբ մը, ուր Սեւ ծովուն գաղափարին վայրենութիւնը երկնակապոյտ օծմամբ մը կ՚այլեւոյն գաղափարին վայրենութիւնը երկնակապոյտ օծմամբ մը կ՚այլեւոյն» (46). որով «Աննիւթական սէր մը կը խայտար հիմա վհատոյզ անդրատենչութեանս մէջ» (46)։ Անշուշտ բանաստեղծը կը կարծէ տեսնել Սեւ ծովին մէջ պատկերը իր անհանդարտ կեանքին ալ, որու օրերը՝ նման ալիքներու, իբարու կ՚ընդհարէին առանց երբեք խաղաղելու։ Ինքը կը տեսնէ նաեւ որ խորհրդաւոր էութիւն մը կը թեւածէ ալիքներուն վրայ՝ գիշերային լուռ մթութեան մէջ, անընջային ոգի մը։ Հուսկ Սեւ ծովը իր անհուն տարածքով կ՚առաջնորդէ իր միտքը անեզրութեան անսահման էակին, իր իսկ խոստովանութեամբ, ու այս մտածութիւնը կ՚ազդէ իր հոգեկան կեանքին ու արուեստագէտի տրամադրութեան վրայ. «Սեւ ծովուն ազի հոծութիւնն

© National Library of Armenia

իմ դերաճումս տրամադրեց։ Կեանքը զոր յուզուեցայ այն օրերէն ի վեր՝ բղխեցաւ այն ծովուն մռայլէն եւ այն աղջկանը լոյսէն» (51)։

Այն աղջիկը Իրենան է, որու լոյսը ծնունդ տուած է Ինտրայի սիրոյ կեանքին, ինչպէս ապրեցաւ բանաստեղծը կեանքի ինչ ինչ պահերուն, եւ անշուշտ օծեց քաղցրութեամբ անոր սիրտը։ Բայց «Ներաշխարհ»ի մէջ Իրենէ ներկայացուած է աւելի իբր եթերային էակ մը՝ լաւ չբնորոշուած ու առանց կենդանագրի, սակայն ապահովապէս իրական անձ մըն է. բանաստեղծը ատեն ատեն կ՝ոգեկոչէ զինքը, կը շրջագայի անոր հետ, խօսքեր կ՝ուղղէ, առանց սակայն որոշ դիմագիծ մը ստուերագրելու։ Անշուշտ Ինտրայի համար Իրենան սիրոյ անձնաւորումն է, ու նիւթականութեան չյանդգնելու համար, ջանացած է կարծես գոհանալ անրջային պատկերացումով, անշօշափելի, ու միաժամանակ իբր դերազանց զօրութիւն մը, որ իր ուժգնութեամբ ու անանձնականութեամբ կարող է առաջնորդել անստեղծ Սիրոյ աղբիւրին, ինչպէս Սեւ ծովը, ուղղած էր իր միտքը Անեզրին։ Իրապէս գրքին վերջաւորութեան՝ այսպէս նկատուած է Իրենան։ «Շոճիի սօսաւիւնին մէջ սաւառնած իր հոգեղինութեան բոլոր երկարութեամբը զուտ, ու զերծ, այնպէս՝ ինչպէս գոյացած է հոգիէն, ... ինչպէս որ բղխած է Աստուծոյ հոգիէն, եւ ինչպէս իմ նոյն հոգիս զգացած, ընդնշմարած էր զայն, իմ երկնային քոյրս» (250)։

Կեանքը լուսաւորող այս բազմազան յուշքերը կը ծնանին Ինտրայի մէջ անոյշ երազանք մը, նման մանկութեան տարիներու շրջանին ստեղծուածներու, եւ որով կը գրէ. «Ցիշողութիւնս կը ներշնչուի հովէն, երեւակայութիւնս կը պտըտի յուշքերուն մէջ, որոնք կը ծրագրուին, կը լայնանան, կը պաշարեն զիս, թօշնած պայծառութեամբ, ուր ներկային, ապագային անփոյթ՝ քուն մը կը մարմրի, ուր՝ կենցաղին անփոյթ, կենսունակութեան մը սրբութիւնը կը թրթռայ։ Ցուշքե՞ր են թէ երազներ, յղացքներ» (22)։ Սակայն կեանքի զգայնութիւնը երբեք չի մարիր. «վասն զի անոնց մէջ թաքուն բաբախող կենսական ընդհանրութիւնը, անոնց մասնաւոր ու ոսնացած տարրներուն մէջ, հրճուալի թէ տխուր՝ ա՛լ կեանքի զգայնութեան ընդհանրութիւնը յիշատակներուն ձեւին մասնաւորութեանը կը գերակշռէ» (22)։ Այսպէս ուրեմն այս զգայնութեան ընդհանրութիւնը միասին կը կապէ անձին բոլոր յուշքերը, իբր տպաւորութիւն եւ տրամադրութիւն, իբր սիրոյ զեղում կամ պաշտամունքի զգացում, կազմելու համար ուրիշ տիեզերք մը, որու շրջածիրին մէջ պիտի շրջի բանաստեղծը իր տեսիլներով ու երազանքներով։ Սակայն դժբախտաբար քերթողը կը նկատէ միեւնոյն ատեն, թէ այս կեանքի ընթացքին, ամէն ինչ փխրուն եւ փոփոխական է ու յանձնուած պարագաներու քմահաճոյքին, մինչ Գեղեցիկը կը ձգտի յաւերժութեան. որով կը փափաքի հաղորդել այս աղցաւոր իրերուն եւ դէպքերուն իր էութեան

լոյսը եւ զօրութիւնը, որպէսզի ստանան ոգեւորեալ ու տեւողական կեանք. ասով «Ներաշխարհ»ը կրնայ ստանալ նաեւ հոգեբանական բնանկարի մը կերպարանքը։

Նկատելով այս ամէնը կարելի է ըսել թէ «Ներաշխարհ»ը քերթողական ուրուագիծ մըն է Ինտրայի բանաստեղծական կեանքին, դուցէ ուղեւորութեան մը ձեւով պատկերացուած։ Քերթողը կը շրջագայի առօրեայ պատահարներու եւ զինքը շրջապատող առարկաներու մէջ, կը փնտռէ կեանքին իմաստը ու կ՝որոնէ մարդկային գոյութեան նպատակը, ու անձին փորձով կը զգայ ապրելու պարտաւորութեան տառապանքը եւ թշուառութիւնը, մինչ բուռն ալ է սէրը ուրախութեան եւ երջանկութեան, բայց անիրականալի սէր մը։ Առկայ է նաեւ սէր մը հանդէպ Բացարձակին, ինչ որ կը համոզէ զինքը՝ թէ կեանքը ոչնչութիւն չէ, քանի որ հիմնուած է նաեւ ճշմարտութեան վրայ։ Այս մտքէն առաջնորդուած յինքեան պարտաւոր էր յանձնուիլ ամբողջապէս այդ ճշմարտութեան. դժբախտաբար իր այս դաղափարները տարտամ եւ ծփուն են։ Իր կարօտը հանդէպ Բացարձակին կը յածի ծովի անեզրութեան վրայ, կը խարխափի գիշերներու խաւարին մէջ, թէեւ մերթ կ՝արթննայ արշալոյսի ցոլքերով եւ սրբավայրի խունկին բուրումնաւէտ ծուխով. սակայն ասոնք չեն յաջողիր առաջնորդել զինքը՝ կեանքը ու հոգին զուարթացնող անբասիր Լոյսին, եւ ոչ ալ անդորրացնել իր տրամաբանող միտքը. հետեւեր Լոյսին, եւ ոչ ալ անդորրացնել իր տրամաբանող միտքը. հետեւաբար հարկաւոր էր որ թափառէր դերեզմանէ դերեզման, հետը պտտցնելով իր թշուառութիւնը ու իր ցաւը։ Դուցէ պէտք էր փարիլ Արուեստին իրականութեան, որ կարենար տալ իմաստ մը այդ ապրած կեանքին, ու այսպէս ըլլար ազատարար լաստը՝ ալեկոծութենէ մը փրկելու համար։

Բարեբախտաբար նիւթական պարագաներ եւ իմացական խորհրդածութիւններ լոկ անուղղակի ազդեցութիւն մ՝ունեցան «Ներաշխարհ»ի բանաստեղծութեան զանգուածին վրայ։ Այդ բանաստեղծութիւնը մեղի աւելի կը ներկայանայ ծնունդ ըլլալ ներքին զօրաւոր ներշնչումի եւ հոգեկան ապրումներու եւ տրամադրութեանց, ջերմացած ցաւատանջ սրտի մը տաքուկ սիրով։ Անշուշտ կը տեսնուի այդ էջերուն մէջ Ինտրայի զգայնոտ ու խանդոտ խառնուածքին եւ բընութեան արդաւանդ կենսունակութեան ծաղկածութիւնը. բայց միաժամանակ կը զգացուի թէ այդ կեանքը զեղումն է ներքին հրկիզումի մը, բանաստեղծին թախծոտ եւ մռայլ վիճակներու իրարու յաջորդելով, ու այսպէս եղած է խոստովանութիւնը հոգեկան կսկծալի տռամի մը, որ կ՝ընկերէ Ինտրայի քայլերուն եւ կ՝ըլլայ leitmotiv «Ներաշխարհ»ի կառոյցին։

Պէտք ենք ընդունիլ որ «Ներաշխարհ»ինը բանաստեղծութիւն մըն

© National Library of Armenia

է առանց ժպիտի եւ ուրախութեան, եւ որու մէջ յստակ կը հայելանայ Ինտրայի մարդկութիւնը, տխուր մարդկութիւն մը, կարծես մանկութիւն չտեսած, ու այս մռայլ զգացումներով քերթողը կը նուիրուի իր կեանքի դէպքերուն պատկերացումին, բնութեան տեսարաններու եւ իրերու շրջածիրին մէջ: Անշուշտ կեանքի ընթացքին զուարթ եւ ուրախ պահեր կրնան չպակսիլ, սակայն Ինտրայի համար կեանքը ինքնին թշուառութեան աղբիւր է, ու այս նկատողութենէն մղուած սիրոյ զգացումն ալ կը համարի «գերեզմանէն բուսած դրախտաբոյր ծաղիկ մը»· իսկ Իրենայի ժպիտը կը ներկայանայ իր ցաւատանջ գոյութեան մէջ «իբր անդրաշխարհային լոյս մը» (247): Դարձեալ իրեն համար ցաւին ներկայութիւնը տիեզերական ծաւալ մ'ունի ու կը ճնշէ ոչ միայն մարդկութեան ճակատագրին վրայ, այլ նաեւ բոլոր արարածներուն· բնութեան տեսիլները յաճախ արհաւրալից եւ աղիտաբեր են: Բայց մարդն է որ ամէնէն աւելի կը զգայ իր մէջ ցաւին ու տառապանքին մղձաւանջը: Ցաւին սաստկութիւնը դեռ աւելի կը զգայ, երբ կ'ընկղմի կեանքի եւ մահուան առեղծուածի խորհուրդին մէջ, եւ սա է որ ծնունդ կու տայ վրդովիչ տագնապներու, որ կը դինովցնեն արբեցութեան մը մոլութեամբ:

Սակայն ասով չ'ոչնչանար Ինտրայի Եսը, որ փնտռտուքի մէջ է՝ գտնելու Գեղեցիկը: Իր բոցակէզ զգայնութեամբ ու երեւակայութեամբ կը շրջի բնութեան իրերու, ինչպէս նաեւ իր գիտակցութեան լաբիւրինդոսին մէջ, խուզարկելով ինչ որ կրնայ ծառայել իրականացնելու գեղեցիկը այնպէս՝ ինչպէս կը զգայ ինքը: Գեղեցիկը իր միւս սեւեռումն է ու անոր պիտի նուիրուի «Ներաշխարհ»ին մէջ· ու երբ ասոր էջերը պարզեւատրուին բնութեան լուսաշող եւ նկարչագեղ երանգներով՝ միացած քերթողին զգայնութեան եւ մտքի կենսատու ոգեղինութեան, պիտի ընծայուին մեզի բանաստեղծական շքեղ էջեր, որոնց մէջ լոյս եւ գոյն, թրթռացում եւ զգացում, ջերմութիւն եւ դաղափարական սլացք, ընդելուզուած իրարու, պիտի ստեղծեն զմայլելի համայնապատկեր մը, ինչպէս կը գտնենք հատորին վերջաւորութեան:

Այս բանաստեղծութեան նիւթ մատակարարողն է նախ իր ներքին աշխարհը, ինչպէս ըսուեցաւ որու կը զուգակցի արտաշխարհի նկարագրականը: Իրականին տեսքը կ'ընծայէ իրեն ընդարձակ հորիզոններ եւ իրերու այլատեսիլ երեւոյթներ, բայց անոնց մէջ չի մնար, նորէն կ'անցնի ներքին հոգեկան վիճակներու, քանի որ բանաստեղծութեան մէջ ամէն ինչ միութիւն է· որով կ'ունենանք զգացողութեանց եւ դաղափարներու համապատասխանումը փոխյարաբերութեանց ու թելադրական ասացուածքներու միջոցաւ ու արուեստին տուեալներով: Այս ձեւաւորումով «Ներաշխարհ»ի արձակը արտա-

կարդ դնացք մը ստացած է· երգ չէ, չունինք նաեւ ամանակաւոր ներդաշնակութիւն· աւելի զգացողութիւններ ու հոգեկան վիճակներ արտայայտող ծփուն մրրիկ մըն է՝ ասացուածքներու շարանով· երբեմն ալ կը կազմէ գունատիպ երանգապնակ մը, ու նպատակ ունի հաղորդակից ընել ընթերցողը գրողին ներքին տրամադրութեանց փոփոխութեանց· տեսակ մը խորհրդապաշտութիւն արտայայտումի ձեւերուն մէջ ալ:

Հետազօտող իր ինքնագիտակցութեան՝ կը նկատէ որ մարդկային հոգին եւ բնութիւնը ոչ միայն հաղորդակից են իրարու կեանքին, այլ շատ խոր ու սերտ է այս հաղորդակցութիւնը· ունին նման կեանք մը, կը խօսին նոյն լեզուն, որով ինքը կ'օժտէ զանոնք նոյն զգայնութեամբ ու կը մասնաւորէ անոնց իր տրամադրութիւնները· այսպէս կ'ունենանք գերզգալի աշխարհ մը ճոխացած ոգեղինութեամբ: Իրապէս Քերթողին սենեակը իր կահերով, իր ճրագով ու վարագոյրներով կը դառնայ խորհրդաւոր մենարան մը, ցանկացող բանաստեղծի անձին համար բարօրութիւն եւ երջանկութիւն: Նմանապէս արտաշխարհի միւս իրերը՝ հովը, ծովը, նոճիները, հիւղը, եկեղեցին եւն· բանաստեղծին գոյութեան մասեր կը կազմեն ու կը մասնակցին անոր հրճուանքին եւ ցաւերուն:

Այս բանաստեղծութեան իւրայատուկ կէտերէն կ'ըլլայ նաեւ, ինչպէս ըսուեցաւ արդէն, խորհրդապաշտ տրամադրութեան դրոշմը: Նկատելը լոկ իրականը՝ ինչ որ չօշափելի ու տեսանելի է, չի գոհացներ քերթողին հայեցողական միտքը· կը ձգտի տեսնել ինչ որ գոյութիւն ունի նիւթէն անդին: Երեւակայութեամբ եւ ուժեղ զգայնութեամբ օժտուած անձի մը համար դիւրին է այս անդրհայեացքը, ստեղծելով յարաբերութիւններ անձին զգացողութեանց եւ խորհուրդի աշխարհին հետ, ու անկէ բղխած բանաստեղծութիւնը կ'ըլլայ «բաղակցութիւն մը միտքին եւ հոգւոյն», առանց սակայն անտեսելու նկարչականին կարեւորութիւնը: Կարելի է ըսել թէ Ինտրա գրեթէ միշտ կը ձգտի նկատել կեանքի իրողութիւնները իբր ինքնածին էութիւններ, ու կը տեսնէ կեանքի ամէնօրեայ իրականութիւնը ինքնագոյ եղելութիւն՝ որ կը վերաստեղծուի· նոյնպէս ամէնօրեայ կեանքի պատահարները իբր դաղտնի խորհուրդի մը երեւոյթներ՝ ընկերացող մարդկային կեանքին, ու ասոնք են որ մեր ներքին կեանքին կը պարգեւեն քօղարկեալ գեղեցկութիւն մը: Իր աշխատանքն է ասոնք իրարու մերձեցնել ու համաձուլել, որպէսզի կարելիին չափով հարազատօրէն արտայայտեն գեղեցիկը, որ միայն լոյս եւ գոյն չըլլայ, այլ նաեւ ունենայ հոգեկանութիւն եւ դաղափարական մը, թէեւ պատկերացուած զգալի նշանակներով:

Արտայայտութեան ձեւը բազմաճիւղ է եւ բնորոշիչ· կը նկատէ իրերը միառմի իրենց մասնաւորումներով, կարծես աչքերով կը քա-

© National Library of Armenia

լէ անոնց հետքերու վրայէն, ինչպէս ճրագի շողերուն, հովի հնչիւններուն, խաւարի ուրուականներուն, ալիքներու փրփուրներուն: Համադրական ներկայացումները բազմաթիւ են. նմանապէս քիչ չեն խորհրդածութիւնները եւ մտքի թափառումները: Պարբերութիւնը յաճախ կազմուած է անկախ ասացուածքներէ: Գրութեան ոճը ունի կորով եւ լիութիւն, բայց միշտ սահուն եւ ներդաշնակ չէ. կը զգացնէ յուզուած ու ալեկոծ սրտի մը ծփծփանքը:

«Ներաշխարհ»ի բանաստեղծութիւնը անթերի չէ, ու հեղինակն ալ նկատած է ասիկա հատորին Ծանօթութեան մէջ, ինչպէս ըսուեցաւ: Ինտրայի կը պակսի գլխաւորապէս ընտրելու ճաշակը ու չափի զգացողութիւնը: Կը պակսի նաեւ որոշեալ ծրագիր մը եւ նախատեսութիւնը ամբողջական գործին: Գիրքը հաւաքածոյ ըլլալու երեւոյթը ունի եւ ուր ներկայացուած են՝ պարագաներու բերումով խորհրդածութիւններ, հոգեկան վիճակներու վերլուծումներ, նկարագրութիւններ իրերու եւ բնութեան տեսարաններու, յուշագրութիւն ուղեւորութեանց, առօրեայ կեանքի դէպքեր. բոլորը կ'ընդգրկէ 1898–1900ի երկու տարիներու շրջանը. հարեւանցի ընթերցում մը կարծել պիտի տայ թէ պարագայական հանգամանք ունեցող հատոր մ'ըլլայ. իրականին մէջ այդ այլազան իրերը եւ դէպքերը ներկայացնելով, գլխաւորապէս նկատողութեան առնուած են հեղինակին ներքին ապրումները ու հոգեկան վիճակները՝ առընչութեամբ այդ դէպքերուն, որով բանաստեղծին Եսն է որ ներկայացուած է իր բովանդակ կեանքով. անշուշտ ընտրութիւն մը կրնար աւելի արժէքաւորել այդ հատորը: Արտայայտութիւնն ալ մերթ մթագնած է՝ մանաւանդ վերացական նիւթերու շուրջ խօսուած ատեն. յետոյ, մղուած ինքնատիպ ըլլալու մարմաջէն, կը գործածէ ըսելու անսովոր ձեւեր, անճաշակ բարդութիւններ, դրաբարաձեւ արտայայտութիւն եւ փնտրուած նրբութիւն:

Դարձեալ նշելու է թէ ի՛նչպէս երբեմն, բանաստեղծութեան արտազեղումը՝ մտածումի օժանդակութեամբ, կը ստանայ դաղափարական խորութիւն, աւելի բնազանցական տեսութիւններ նկատած ժամանակ, եւ գրելու ձեւն ալ կը դառնայ աւելի ծաւալուն, որով ոճն ալ միշտ միաձոյլ չէ, այլ բեկբեկումներով բեռնաւոր. սակայն լեզուն հարուստ է գոյնով ու պատկերներով: Իր միտքը զբաղցնող նիւթերէն եղած է Անդենականին խորհուրդը, որ իրեն կը ներկայանայ իր կեանքի ամէն մէկ անկիւնադարձին: Իրապէս Ինտրա կ'ապրի իր ոչնչութեան զգացումով. ու ինչպէս տիեզերքին մէջ կը նկատէ, նը-մանապէս իր գիտակցութեան մէջ կը կրէ «Անեզրութեան Էացուցիչին ներկայութիւնը» ինչպէս կը գրէ. «Անունը որ մանկութեանս ինծի չեմ գիտեր ինչ վրդովիչ անծանօթի մը խորհրդանշան մը կը թը-

ւէր, եւ որ գիտեմ՝ թէ Անհունին առաջին ըմբռնումը էր իմ պատկերամոլ տղայութեանս, առաջին հեռազդացումը՝ տարտամօրէն, այլ. արդէն հարկադրօրէն երկրպագելի Անեզրութեան... Առաջին պաշտամունքս, առաջին եղջերուաքաղս էր ան, իմ առաջին յուսահատութիւնս» (30): Բանաստեղծին փափաքն էր անշուշտ յանձնուիլ ամբողջապէս այդ «Անեզր»ին որպէսզի բնութեան երեւոյթներէն վերանալով, կարող ըլլար հասնիլ «Բացարձակ»ին պաշտելութեան: Սակայն «Ներաշխարհ»ի մէջ կը գտնենք միտք մը, որ կը խարխափի միշտ, սիրտ մը որ չի հասնիր իր սիրոյ գոհունակութեան, ու թէեւ իր Եսը կը ձգտի միշտ Լոյսին, բայց միշտ ալ ստուերոտ շղարշներու մէջ օրօրուելով: Ճակատագրական էր որ ինքը շարունակէր տակաւին իր բանաստեղծի կեանքը: Հոգւոյն մէջ կարծես սպաննուած բան մը կայ: Զգայուն, թախծոտ, կարօտով զեղուն, կարօտ սիրուելու, կարօտ Անեզրին, բայց միւս կողմէ մտքին մէջ ամէն ինչ աննպատակ՝ նման իր կեանքին, ամէն ինչ ձեւաւորուելու վիճակի մէջ, առանց յանգելու լիութեան եւ լրութեան:

Ինչ կը մնայ այս «Ներաշխարհ»էն, որու կեանքը այնքան հոգեպլինդ եւ խռովակոծ ապրեցաւ Ինտրա իբր տռամ մը, իբր իր հոգեկան աշխարհը, եւ ուզեց արձանագրել անոր ամենախոր եւ ամենանուրբ զարկերն ու թրթռացումները, աւանդելու համար մեզի բանաստեղծութեան ծաղկածութեան այլազան երանգներով, ու տիեզերքի երգին յեղյեղուկ ձայներով. բայց լոկ երգ մը չեղաւ. ամէն ոք՝ գիտակից իր ինքնութեան եւ մարդկային կեանքի խորհուրդին, կրնայ տեսնել եւ զգալ այդ տռամին մէջ, համայնական պատկերը մարդկութեան ճակատագրին, ու յանգելու համար իրականութեան մը, կ'անտեսէ այդ ճակատագիրը՝ յանձնուելով երեւոյթներուն եւ արուեստին: Այս տեսակէտով «Ներաշխարհ»ը վախճան մը չի ներկայացներ, քալել ու երթալ մըն է հեռաւոր իրերու, որոնք սակայն իրեն չեն մօտենար, որով կը մնայ բաղձանքը միշտ բաղձանք, երթը՝ քալել մը: Իր Իրենն ալ ճամբորդ մըն է, որու կը դիմէ քերթողը՝ միշտ դիմելու համար. ու այս չհասնելու կսկիծը զուցէ իր գեղեցկութիւնը ունի:

Ուեւէ բանաստեղծի կեանքը սիրոյ կեանք է, թաքուն՝ կամ յայտնի արտազեղումով. ասով բանաստեղծութիւնն ալ կը պահէ իր մանկական եւ տիեզերական թարմութիւնը, եւ ուր դիւրին է նշմարել զգացողութեանց բուրումնաւէտ փթթումը: Կայ դարձեալ բանաստեղծին մէջ կարօտը լոյսին, ու իրեն համար կեանքը պէտք է որ ներկայանայ լոյսի բիւրեղային ցոլքերով զուարթացած: Ասով հանդերձ ուեւէ բանաստեղծութեան մէջ լոյսին կ'ընկերանայ ցաւին ստուերը: Կեանքի լոյսը մահուան քայլերով կը յառաջանայ:

Հ. Կ. ՔԻՊԱՐԵԱՆ

© National Library of Armenia